
	<p>Списание ЕПОХИ Издание на Историческия факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“</p> <p>Journal EPOCHI [EPOCHS] Edition of the Department of History of “St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo</p>		<p>Том / Volume XXX (2022). Книжка / Issue I</p>
---	---	--	--

DOI: 10.54664/QJCZ2893

БЪЛГАРСКИТЕ ХАЙДУТИ В КОНТЕКСТА НА ХАЙДУТСТВОТО НА БАЛКАНИТЕ (СПОРЕД ФОЛКЛОРНИТЕ ИЗВОРИ)

Иван ПЪРВАНОВ*

BULGARIAN HAYDUTS IN THE CONTEXT OF HAYDUTRY IN THE BALKANS (ACCORDING TO FOLKLORE SOURCES)

Ivan PARVANOV

Abstract: *This article attempts to study Bulgarian hayduts (outlaws) in the context of haydutry in the Balkans by comparing Bulgarian and Balkan haydut folk songs. The aim of the research is to establish and explain the common and different moments in them in terms of themes, plots, and presentation of the main characters through their behaviour, actions, and the attitude of the folk artist to them. Based on that comparison, the common and different characteristics of Bulgarian and Balkan hayduts and the Bulgarian haydutry during the period of Ottoman rule are to be derived and indicated. The geographical area of the study covers the territories of today's Balkan countries: Bulgaria, Serbia, the Republic of North Macedonia, Bosnia and Herzegovina, Greece, and Romania.*

Keywords: *Ottoman rule; haydut/hayduts; uskok; kleft; martolos.*

Хайдутството е едно от най-противоречиво интерпретираните в научната и популярната литература явления в българските и балканските земи от периода на османското владичество. Интересът към него у нас се появява през Възраждането, когато се търсят онези примери на героизъм, които да вдъхнат родолюбие, национално самочувствие и смелост у българите в предстоящата борба за освобождение. През този период възрожденските дейци записват и обнародват хайдушки народни песни, без да правят опити за разглеждането им като потенциални исторически извори. Сред най-ревностните записвачи са: П. Р. Славейков, Д. и К. Миладинови, К. Шапкарев, Н. Тахов, В. Чолаков, Л. Каравелов. [Славейков, П. 1890, с. 317–325; Миладинови, Д. и К. 1861; Шапкарев, К. 1891; Тахов, Н. 1895; Чолаков, В. 1872; Каравелов, Л. 1861].

Хайдушки фолклор обаче съществува не само в българските земи, а и в останалите балкански територии на Османската империя. В настоящото изследване ще бъде направен опит за сравнение на хайдутството на Балканите на базата на фолклорните песни. Етническите гра-

* **Иван Първанов** – докторант, Исторически факултет, Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“; България; @ivanmonitor@abv.bg

ници, които ще обхванат изследването включват териториите на днешните държави: България, Северна Македония, Сърбия, Хърватска, Босна и Херцеговина, Албания, Гърция и Румъния.

В българската историография оценката за хайдутите и същността на хайдутството е противоречива. От Възраждането до средата на XX век хайдутите се представят като народни герои, защитници, отмъстителни, борци за освобождение. *Хайдутството не е само несъзнателна борба за лична мъст, изблик на народната непримиримост с османския феодален режим... непрестанно съпротивително движение в българските земи... В определени моменти то се извисява до нивото на целенасочена борба за политическо освобождение* [Цветкова, Б. 1971, с. 10]. В. Начев отнася началото на хайдутството към времето на покоряване на българската държава. *Трябва да се разделим със скудната представа, че хайдутството е сляпа сила, че първите хайдутти са излизали в гората за лично отмъщение, а чак след няколко века се били осъзнали и израсли до идеята да бъдат народни закрилници. Всички исторически факти противоречат на тази одялана като в калъп теза...Хайдутите са острието на съпротивата, а често пъти и неговия център* [Начев, В. 1986, с. 18–19].

Цв. Георгиева първа определя хайдутството като разнолико явление. От една страна, то е продължение на средновековното разбойничество в Европа, като хайдутите извършват нападения, грабежи и насилие с цел лично забогатяване. От друга страна, хайдутството е *активна форма на икономически протест, антифеодален отпор и противодействие срещу системата на феодална експлоатация*. На трето място, то е *най-масовата и непрекъсната поддържана форма на българската антиосманска съпротива, въоръжена борба, използваща методите на средновековните партизански акции, една от формите на селската въоръжена борба на Балканите*. В своето развитие хайдутството се изгражда като *самобитна форма на българската антиосманска съпротива, формирана при специфични български условия и решаваща задачите на българската антиосманска борба* [Георгиева, Ц. 1980, с. 3–20].

Авторката представя и връзката на хайдутите с освободителната борба на българския народ: *В следващите столетия много от натрупания опит, от тактиката и стратегията на хайдутите, ще бъдат използвани в борбата за национално освобождение. В нея ще останат трайни следи от хайдутството и в организирането на чети, и в методите на действие, и в стремежа към волност и неограничаван от норми живот. Ще остане и самото хайдутство* [Георгиева, Ц. 1993, с. 83–85].

Ел. Грозданова и Ст. Андреев също дават своя принос към изследванията на темата, като публикуват документи от османските архиви, доказващи, че една от основните дейности на хайдутите са нападенията с цел грабеж [Грозданова, Е., Андреев, С. 1987, с. 63–71].

Според В. Мутафчиева хайдутството няма политически характер и не може да се смята за израз на национална съпротива, а е по-скоро израз на индивидуален бунт. Повечето извори не показват връзка между интересите на народа и тези на хайдутите. Авторката сравнява родното хайдутство със средновековното разбойничество, което по това време съществува в почти всички страни в Европа. *Въпреки похвалното усърдие на част от историографията ни, основано по-скоро върху фолклора, отколкото върху обективен анализ на това явление, няма как то да бъде отнесено към освободителните ни борби. „Разбойниците“ са редовен, чак задължителен елемент на всяка феодална действителност. Тя създавала възможност за хора, които не можели, или не желали да поминават мирно, а да преживяват чрез грабеж и на воля. Хайдутството било по-скоро форма на лично освобождение от установения ред, непоносим за поданика* [Мутафчиева, В. 1994, с. 229–230].

Ив. Илчев определя родните хайдутти едновременно като изразители на народното недоволство, и като разбойници. При това невинаги благородни. *Хайдутите нападат заможните – най-вече турци, но в някои случаи не прощават и на българи. Малко са примерите на раздаване на заграбеното на бедните. Предпочитат да го задържат за себе си... Действията им обаче служат като коректив на своеволията на властта... (Те) отмъщават на местни насилиници, принуждават представителите на администрацията да съдържат грабителските си инстинкти и да не засилват до невъзможност данъчното бреме... В много случаи основен*

мотив е личното отношение. В някои авантюризмът. В трети – стремежът да се понаграбят. Мисълта за възможността да се отхвърли османското господство едва ли е минавала в главата на който и да е хайдутин чак до средата на XIX век [Илчев, И. 2019, с. 422–423].

Ел. Грозданова и Й. Списаревска обобщават, че българското хайдутство е сложно и противоречиво явление, а неговите носители съчетават в себе си народния герой и злодея разбойник: *Поведението на хайдутите има до голяма степен избирателен характер, което като правило щади обикновения човек, беззащитния, онеправдания и нерядко е предизвикано от насилие, или е обосновано от справедливи и благородни подбуди. Въръженият грабеж, жестокостта, суровата разправа с врага не са неприсъщи на хайдутството. Но жестокостта е обичайна и за самите потърпевши, най-често османски сановници, бирници, омразни господари на раята, безогледни грабителни между свои и чужди [Списаревска, Й., Грозданова, Е. 2004, с. 280–281].*

В сръбската историография и фолклористика също няма единно мнение за характера на хайдутството. Д. Попович представя хайдутите като положителни герои и юнаци [Поповић, Д. 1930–1931]. На обратното становище е М. Васич, който акцентира върху разбойническата им същност [Васић, М. 2005]. Според М. Стоянович действията на южнославянските хайдутки и ускоци и на гръцките клефти и арматоли (мартолосо) представляват *народни движения и протест на християнската рая срещу османското икономическо поробване и политическо лишаване от права. То е организирана форма на активна самоотбрана на народа от чуждите и своите угнетители*. Стоянович свързва появата на хайдутите и клефтите със съществуващите на Балканите от стари времена разбойнически отряди на сушата и пиратски дружини по море [Стоянович, М. 1984, с. 11].

Част от сръбските историци и фолклористи виждат близост между сръбските песни за хайдутки и гръцките песни за клефти [Ибровац, М. 1959, с. 213–214; Новакович, Ст. 1865–1868; Рашић, В. 1892, с. 22; Томић, Ј. 1891, с. 18–41; Десница, Б. 1950; Самарцић Р. 1952]. Малко обаче са изследванията на сръбски учени, в които се прави паралел и сравнение между сръбските и българските хайдутки. Наличните такива са дело основно на български и руски фолклористи и историци [Романска, Ц. 1976, с. 85–120; Шептунов, И. 1982, с. 113; Кравцов, Н. 1951, с. 251]. Изследванията на сръбски учени за паралелите между българския и сръбския хайдушки епос са малко [Поповић, Д. 1930–1931; Матић, С. 1931, с. 509–515; Ђурић, В. 1955, с. 90]. Те виждат приликите в няколко направления: общи герои на двата епоса и сходство в описанието на външността и действията им, сходство на темите и сюжетите, както и в ритъма и метриката на песните. Като причина за близостта сръбските учени отчитат сходството в историческото развитие на двата народа под османска власт.

В гръцката историография и фолклористика има значителен брой изследвания за клефтите [Sathas, C. 1883; Vakilopoulos, A. 1961; Αραβανσινοϋ, Π. 1856; Vasdravellis, J. 1951; Καπλουροϋλου, Δ. 1916]. Гръцките учени почти единодушно застъпват твърдението за техния положителен характер и ги представят като герои и народни закрилници. В трудовете си те също правят паралел основно между гръцките и сръбските хайдушки песни, като игнорират българските. Според В. Колокотронис: *поради липсата на какъвто и да е друг герой, българската народна поезия възпява даже хайдуците, иначе известни като разбойници, които нямат нищо общо със сръбските хайдутки или гръцките клефти. Последните са национални герои по исторически образец, българските хайдуци са обикновени и безлични престъпници, лишени дори и от мъжествената храброст на обикновените разбойници [Colocotronis, V. 1916].*

В македонската историография сериозните изследвания по темата за хайдушкия епос са свързани предимно с предговори към публикувани сборници с хайдушки песни [Матковски, Ал. 1983; Цамбазовски, П. 1951–1958; Шопова-Бојаниќ, Д. 1955]. Част от песните, които те разглеждат като македонски, а героите в тях обявяват за македонци, всъщност са песни от югозападните български земи. Сред най-често използваните от македонските историци сборници с песни, които те обявяват за свои, са тези на Братя Миладинови, Кузман Шапкарев и Панчо Михайлов [Миладинови, Д. и К. 1861; Шапкарев, К. 1891; Михайлов, П. 1924]. Като свои

македонските историци припознават хайдутите: Велко, Смилян, Богдан, Митре, Стоян, Ристо, Ангелина, Неда, Сирма, Стойна и др., известни в българската история. Като цяло за македонските историци, хайдутите са изцяло положителни герои и борци срещу гнета на чуждите завоеватели. *Една от нај-развирените и нај-стари форми на оружен отпор против османлийскат власт, било и ајдутското движение. Оваа опитествена појава во XV–XVI век имала силни белези на друмско разбојништво, наследено од средниот век. Претворането на земјата на христијаните во чифлизи му дале на ајдутството по-организирана форма на социјално движение. И ако ова движение имало претежно стихуен карактер и често се сведуло до рабојништво, тоа било еден от нај-долготрајните облици на антиосманлийски отпор. Во XIX век ајдутството преминало во својата последна фаза, станувајќи част од оружената борба за национално ослободување. Ослободителните борби биле во директна врска со ајдутството, кое социјалната форма постепено ја замениле со политичко-национална идеологија* [Чепреганов, Т. 2008, с. 153].

В румњнската фолклористика и историографија изследвачи на хайдутството са Георге Алексичи, Траян Йонеско, Октав Паун, Виктор Гацак [Alexici, G. 1906, p. 16–17; Ionesco T. 1958, p. 113–124; Paun. Oct. 1964, p. 153–159, 209–211; Гацак, В. 1967, с. 138–172]. Тъй като земите на север от Дунав са подчинени васално на султана и османският гнет там не е толкова силен, влашките хайдутите са представени като борци не срещу чуждите потисници, а срещу вътрешните угнетители, богатите чокои.

Доста специфично е отношението на фолклора към хайдутството в земите на територията на днешна Албания. Като синоним на общобалканската дума *haydut*, там се използва и местната лексема *kaçak*. И двете обаче служат за обозначаване на лица, занимаващи се с класическо разбойничество: нападения, грабежи, отвличане за откуп и убийства. *Хайдутите шиптъри нямат нищо общо с т.нар. „социални бандити“, нито с балканските хайдутите и клефтите, бореци се срещу чуждия османски потисник. По-голямата част от албанските разбойници мюсюлмани ограбват всеки, който беше уязвим, както мюсюлмани, така и немюсюлмани. Вместо мотивирани от идеология, повечето търсеха просто печалба* [Anscombe, F. 2006, p. 87]. Вероятно това е една от причините в албанския фолклор да няма песни, посветени на хайдутите в рамките на Средновековието. Един от главните герои на албанския юнашки епос е Скендербег, живял през XV век. А следващите герои са борците за национално освобождение от XIX век. Другата причина може да се търси в масовата ислямизация в албанските земи през османския период, което води до хомогенизиране и обединяване на по-голямата част от народа около ислямската религия. По този начин се обезсмисля една от причините за възникването и съществуването на балканското хайдутство: борбата срещу потисника и угнетителя другове-рец.

Анализът на хайдушкия фолклор на Балканите показва, че основните прилики между песните на отделните народи са по отношение на темите, сюжетите, описанията и характеристиките на героите.

Според Цв. Романска-Вранска темите, които обединяват хайдушките песни на балканските народи, са: борбата срещу политическите потисници на народа и борбата срещу икономическата експлоатация. Водеща според фолклористката е първата тема, която се наблюдава в почти всички хайдушки песни на балканските народи под османска власт [Романска-Вранска, Ц. 1976, с. 120–140].

Фолклористката привежда и сравнява примери от български, сръбски и румњнски хайдушки песни. От тях става ясно, че една от причините за напускането на дома и излизането на младите мъже в гората с пушка в ръка е тежкия гнет, упражняван от страна на османските потисници.

Дончо войвода посочва като причини да стане хайдутин:

...да си земята отнемем,

*да си децата откупим,
да си жените избавим,
да си бащите поменем
да са за майките отмъстим* [Романска-Вранска, Ц. 1976, с. 125].

Подобни са и причините, мотивирали Стоян да стане хайдутин. Прощавайки се с майка си, той я утешава, че отива да се бие за справедливо дело:

*Ша ида, мамо, ша ида,
българи да отървеме,
българи, мамо, българки.
много са булки робили,
много са моми турчили* [Романска-Вранска, Цв. 1976, с. 125].

В песента за Кара Колю героят сочи като причина за излизането си в гората:

*Мен ми е, мале, додеяло и натежало,
да гледам турчин как бесней,
във бащини ми дворове,
във бащини ми кошари,
във бащини ми хамбари* [БНТ, 2, 1961, с. 99].

В малка група песни като причина за превръщането на мирния селянин в непокорен хайдутин е желанието за лично отмъщение за извършена неправда, поругаване или престъпление от страна на потисниците над хайдутин или членове на неговото семейство. Страшил напада плевенския кадия, който не платил на сестриния му син Димчо за девет години аргатуване. Лозан пък повежда седемдесет юнаци, за да отмъсти на потисника Емин ага, от чиито зулуми е пропищяла Добруджа.

Като цяло обаче песните, в които като мотив за хайдутуването се сочи отмъщение или освобождението на родината, са малко. В петте най-големи сборника с български хайдушки песни от около 1000 представени песни броят на посочените е не повече от 30-ина. [Миладинови, Д. и К. 1861; Шапкарев, К. 1891; Българско народно творчество, 1961; Българска народна поезия и проза, 1981; Сборник с български народни умотворения и народопис, 2001]. В останалите песни като причина за хайдутуването се посочват социално-икономически и финансови фактори.

„Младите момци“ напускат дома си и мирния живот, грабват пушката и излизат по горите и кърищата, за да нападат и плячкосват. Като обекти на техните нападения далеч невинаги са представители на османските потисници. Всъщност в повечето песни като жертви на хайдутите са представени именно техни сънародници, българи и християни.

Димо войвода мотивира причините да хайдутува с думите:

*Че ми са вече додеяло,
додеяло и дотегнало,
ратай по къщи да ходя,
през гора стадо да водя* [БНТ. т. 2. 1961, с. 81].

Подобни са причините, извели и Ангел войвода в гората:

*Като ма, мамо, цанихте,
във Читак, село голямо,
селските телци да паса
за триста гара грошове,
за едни бели навуца* [БНТ. т. 2. 1961, с. 284].

В песента „Йорго хайдутин“ героят се обръща към изгората си с думите:

*Аз ша да ида, Дафино,
печалба да си печеля,
къщата да си направя* [БНТ т. 2. 1961, с. 547].

Как са отразени причините за излизането на хайдутите в гората в песните на останалите балкански народи?

В част от сръбските хайдушки песни като причина за превръщането на мирните орачи и овчари в страшни хайдутини също се сочи потисничеството на чуждите завоеватели. Такава е песента за „Плавша арамбаши“ и дружината му, които:

*бјагу скоро побјегнули
од зулума ага босанскије.
Невоља им бјеше додијала.
Јунаци су срца јуначкаго,
Турски зулум понџет не могоше,
У зеену гору умакоше¹ [Романска-Вранска, Ц. 1976, с. 125].*

„Зулумите“ имат и конкретни прояви, които също са представени в песните. Сръбският овчар Михат става хайдутин, след като част от стадото му измира, а останалите живи овце и агнета са заграбени от турците. Старина Новак е пребит без причина от турчин с оловни камшици. Макар и престарял, Новак го убива и поема по пътя на хайдутството. Видак също става хайдутин, защото *турски зулум не могах поносити* [Романска-Вранска, Ц. 1976, с. 124, 94, 95].

Друг герой на сръбските и хърватските хайдушки песни, Байо Пивлянин, става хайдутин, след като рашненският гюмрукчия (митничар) отказва да освободи от корабите докараното по море стадо волове и така му нанася материални и финансови щети. За да му отмъсти, бившият джелепин (търговец на добитък) оставя къщата си да запустее и хваща гората с пушка в ръка:

*Своју сам кућу раскућило,
стао сам горски харамбаша² [Карађић, В. 1900, с. 384].*

В друга песен Байо става хайдутин, след като е пребит от турчина Асан ага заради отказа му да работи ангария.

*Колико ме турчин ударио,
пуче кожа и потече крвца³ [Карађић, В. 1900, с. 350].*

И в сръбските песни повече са тези, в които като причина за хайдутуването се сочи тежкото финансово и икономическо положение: немотията, липсата на средства за препитание, за плащане на тежките държавни налози и за осигуряването на по-добър живот за епическите герои и за техните семейства. В една от песните от сборника на Вук Караджич споменатият по-горе Видак сочи като причина да излезе хайдутин следното:

*Нагнала ме и тежка сиротинња,
куће немам и баштине немам,
имам само старе родителје,
једно клето, а друго сакато,
те их раним и ода зла браним⁴ [Карађић, В. 1900, с. 414].*

Невинаги обаче гневът на хайдутите и желанието за отмъщение са насочени към османските завоеватели. Не по-малко страшни са и вътрешните потисници, богатите сръбски първенци. Старина Новак аргатува три години на кнез Богосав, а в замяна „ја не стекох паре ни динара, ни заслужих на ноге опанке.

*Аз съм био човек сиромашан,
узех будак с чим съм аргатово,
па с будаком одох у хайдуке⁵ [Карађић, В. 1900, с. 1–2].*

¹ „бегом скоро побягнали, от зулумите на босанските аги. Додеяла им бе неволята. Юнаците с юнашки сърца турския зулум да понесат не можеха, в зелената гора се потопиха.“

² „Къщата си разруших, станах горски харамбаш.“

³ „Когато турчинът ме удари, кожата ми се напука и потече кръв.“

⁴ „Налегнала ме е тежка сиромашия, къща нямам и бащина нямам, имам само стари родители, единият клет, а другият сакат, тях ги храня и от зло ги браня.“

⁵ „Не получих пара нито динар, не заслужих опинци за краката. Аз съм човек сиромаш, взех си ножа с който аргатувах, па с ножа отидох при хайдуците.“

В друга песен Новак доверява на побратима си Радивой причината за излизането в планината:

Немаштина и сиромаштина.

Ора, копа, не дадоше турци,

*овце пасо, поклаше ги вуци*⁶ [Караџић, В. 1900, с. 346].

В голяма част от хърватските народни песни хайдутите също са представени като положителни герои, закрилници на бедните и онеправданите, отмъщаващи на потисниците за нанесените от тях неправди и злини. Сред основните герои на хърватските хайдушки песни са: Мият Томич, Петар Кружич, Стоян Янкович, Иво Сенянин, Андрийча Симич и Роша Харамбаша.

Мият Томич е пехливанин, който побеждава турски бабаит. Мюсюлманите решават да го убият и той е принуден да бяга в планината Вран, поставяйки началото на живота си като хайдутин. Иван Влаткович, известен в народните песни с името Иво Сенянин, в края на XVI век се бие срещу османците във войните на европейските държави срещу империята. След това става ускок, пират. Арестуван е за кражба, осъден на смърт и екзекутиран [Dragic, M. 2007, с. 345–348].

Петър Кружич и Гъргур Орлович са войводи на дружини от ускоци, с които участват в отбраната на крепостта Клисе от азиатските нашественици⁷. Историята на Кружич потвърждава една от тезите в българската историография за участието на хайдутите в отбраната на българските крепости по време на османското нашествие. Подобни са сведенията и за друг известен хърватски хайдутин – Стоян Янкович, от втората половина на XVII век, който участва в Критската война (1645–1669) и Голямата турска война (1683–1699). В много песни от хърватския фолклор той е представен като ускошки харамбашия и сердар. В случай също се смесват названията на излезлите в гората за лично отмъщение и защитниците на градовете и крепостите. Изследователят на хърватското хайдутство Бошко Десница пише за хайдушките харамбашии: Байо Пивлянин, Йово Сикимич, Груица Жаравица и Вукослав Павлович, които участват на страната на Венеция в една от войните срещу Османската империя. Тъй като основното препитание на хайдутите са грабежите и плячката, след сключването на мир между Венецианската република и Османската империя те остават без препитание и отправят искане към сената на Венеция да им бъде осигурено препитание за цял живот. За да не бъдат сърдени хайдутите, искането им е удовлетворено, като държавата им отпуска средства за прехрана. Въпреки че са обезпечени финансово, хайдутите не могат да изневерят на природата си и няколко месеца по-късно извършват поредния грабеж. Това става причина султанът да отправи искане до байлото на Венеция да изсели хайдутите от пограничните райони и искането е удовлетворено. Хайдутите са изселени в Пула, на Адриатическото крайбрежие, за да са по-далече от османците. Това предизвиква тяхното недоволство и те подновяват разбойническите набези над местното мирно население [Десница, Б. 1991, с. 14–15]. От описанието става ясно, че хърватските хайдути са противоречиви личности и съчетават характеристики както на герои, така и на разбойници.

В Херцеговина главен персонаж в голяма част от хайдушките песни е Байо Пивлянин. Повече от сто години херцеговските и сръбските историци и фолклористи водят спор, като всеки се опитва да представи Пивлянин като представител на своята народност. Всъщност Драгойло Николич, както е истинското име на хайдутината, е черногорец, но действа на територията на Херцеговина и Южна Далмация. Хайдутува в продължение на почти половин век, като според сръбския и херцеговския фолклор той е изцяло положителен герой: народен защитник и отмъстител. В подкрепа на тази теза се сочи участието на Пивлянин в Критската война на

⁶ „Немотия и сиромашия. Да ора и копая не ми даваха турци, овце пасох, удавиха ги вълци“.

⁷ Клисе е средновековна крепост в Далмация, северно от град Сплит. През XVI век играе важна роля за спирането на османците към вътрешността на Хърватия. Отбраната на Клисе продължава повече от 25 години, до 1537 г., когато е превзета от османците.

страната на венецианците. Загиба през 1685 г. по време на Голямата турска война, в битка с османците край крепостта Цетине [Leković, Ž. 2007, с. 247].

По-различно стои въпросът с героите в хайдушките песни във Влашко и Молдова. Тъй като земите на север от Дунав не са османски провинции, там акцентът върху причините за хайдутството е насочен към борбата с вътрешните потисници в лицето на румънските богаташи – чокоите.

*Blestem tie, om bogat,
toata iarna te am rugat
sa mi dai doua trei parale
sa mi iau la copii sare*⁸ [Романска–Вранска, Ц. 1976, с. 127].

В гръцкия фолклор песните представят местните хайдути – клефтите, както като герои и народни закрилници, така и като отрицателни герои, разбойници обирджии. В една от песните войводата Захаракис се обръща към дружината си, като ги призовава да се бият за защита на своите обезправени и потиснати сънародници под чуждото иго:

*Ей, паликари мои, събирайте се,
да се бием с този арабин суфия.
да му покажем нашата сила и смелост.
Да види той нашите клефтски оръжия, летящите ни куршуми.
Да не може да тиранизира повече безсилната рая* [Шептунов, И. 1982, с. 113].

Друг герой на гръцкия клефтски епос – капетан Лякос, пък гордо заявява, че докато е жив той на пашата не се кланя. *За пашата имам сабя, а за везира- пушка* [Шептунов, И. 1982, с. 113].

Според руския фолклорист Ив. Шептунов всички гръцки народни песни, посветени на клефтите, съдържат в себе си мотива за съпротивлението и борбата с поробителите. *Тези песни са страстен призив към всички да бъдат мъжествени и горди. В тях често героят говори за самия себе си като за непримирим борец* [Шептунов, И. 1982, с. 113].

Независимо от причините, накарали ги да напуснат дом и семейство, и независимо от характера на тяхната дейност: дали са народни защитници и отмъстителни, или злодеи и разбойници, в хайдушкия фолклор на балканските народи, героите винаги са представени като юнаци и победители в битките с враговете си. Те много често са хиперболизирани и надарени със свръхестествени способности или вълшебни оръжия. В българските хайдушки песни сабята на Татунчо войвода е „огнена“ и „змеица“. Хайдут Велко с „топучето девет очи“ успява да „поломи девет паши аскерлии“. А Димка Бизимка с кравайната сабя с девет огледала с един замах „изсича“ цялата дружина на Вълчан заедно със самия него. Кончето на Нено хайдутин пък е хвъркато, като това отпраща към един по-ранен фолклорен спомен за Крали Марко и коня Шарколия, който може да прелита на един скок през планините.

В сръбските народни песни хайдутите също са представени като юнаци над юнаците, често надарени със свръхсили или чудни дрехи и оръжия. „Малкета хайдука“ не може да бъде нито посечен със сабя, нито прострелян с пушка, защото носи заклинание върху книга на врата си и кошуля от броня, а пушката му е *чудна чарка, со чудни цијеви* [Караџић, В. 1900, с. 302]

В гръцкия фолклор също има клефти, надарени с необикновени качества, но като цяло героите там са представени повече като обикновени и нормални хора, а не като надарени със свръхспособности.

Сред общите теми в балканския хайдушки фолклор е и тази за смъртта на епическите герои. Независимо дали са представени като положителни или отрицателни герои, като народни защитници и отмъстителни, или като обирджии разбойници, всички балкански хайдути умират достойно, с гордо вдигната глава. Цялата природа тъгува за смъртта на юнака, като дори враговете му отдават почит и уважение. На смелостта на Иванчо хайдутин се възхищават дори и заловилите го сеймени, които признават пред почернената му майка:

Доде сина ти уловим,

⁸ „Цяла зима те проклинам, богаташо. Помолих те да ми дадеш две-три монети, за да купя на децата ми сол, а ти ми отказа.“

девят планини минахме,
 доде му ръце вържеме,
 до шейсе души паднахме,
 доде му главата земеме,
 сам бюлюкбаши загина.
 Аферим, бабо, машала,
 йощ един такъв отхрани [БНТ, 2, 1961, с. 605].

Презрително е отношението към смъртта и на сръбските хайдути, и на гръцките клефти. Когато турците предлагат на пленения Дякос харамбаши да приеме мюсюлманската вяра, за да запази живота си, той обижда вярата им и заявява: *Ако ме набиете на кол, нищо няма да спечелите, ще имате само един умиращ грък* [Романска-Вранска, Ц. 1976, с. 128–129].

Мотивът за смъртта е развит и в румънските хайдушки песни, но по-слабо. Като възможна причина за това е, че земите на север от Дунав не се намират под пряката власт на султана. През XIV век там се обособяват княжествата Влашко и Молдова, които в следващите два века попадат под властта на Османската империя. За разлика от България, която е напълно покорена от османските турци, отвъддунавските княжества са васални. Те признават върховната власт на султана и плащат на Османската империя определен годишен данък, срещу което притежават известна вътрешна автономия. Това продължава до началото на XVII век, когато султанът започва сам да назначава князете в тях [Манчев, К. 2006, с. 37–38]. Непряката зависимост на населението във Влашко и Молдова от Османската империя оказва влияние и върху същността на хайдутството. Борбата на местните хайдути там е насочена не срещу османците, а срещу част от собствените им забогатели сънародници.

Според руския фолклорист Ив. Шептунов образите на хайдутите и клефтите в балканския песенен епос по своята същност си приличат, но в същото време между тях има и известни различия.

Шептунов вижда в образите на сръбските и хърватските хайдути голяма прилика с героите от по-стария юнашки епос. Докато българските хайдути и гръцките клефти са съвременни и са създадени по време на османското владичество. Всички те заедно създават обобщен образ на народния герой, характерен за балканския хайдушки фолклорен масив: *Образът на народния герой на хайдушкия фолклор се явява един нов стадий в развитието на епическия герой в новите исторически условия. Новостта е в неговата социална заостреност, обусловена от новите отношения между обществените сили на Балканите, развиващи се в периода XV–XIX век. В новия народен герой – хайдутина, преобладават чертите на човека на новото време, разбираещ, че главното в борбата срещу угнетителите е битката „за правда и за свобода“.* Наред с това обаче този нов образ запазва в себе си и чертите на предишния епически герой – юнака, войника, богатира [Шептунов, И. 1982, с. 113].

Далеч повече обаче са сходствата между хайдушките песни на балканските народи. Приликите са по отношение на темите, сюжетите, елементите от „хайдушкия цикъл“, както и при стилистичните похвати, използвани за характеризиране на героите. И тези прилики се дължат на сравнително общите политически, социални и стопански условия, при които се развиват балканските народи през периода XV–XVII век. С изключение на хайдушките песни във Влашко и Молдова, където, както вече беше изяснено, историческите условия са по-различни, в останалите хайдушки песни в балканския фолклор героите са представени като народни закрилници и отмъстителни, еволюирали до осъзнати борци за национално освобождение. Дори когато извършват престъпления спрямо сънародниците си, народът не просто ги оправдава, а ги и героизира в песните. Защото в годините на чуждо владичество и гнет, хайдутите въпреки тази противоречивост се осмислят и се приемат като героите на епохата. В тях народът вижда единствените осмелили се да се противопоставят на завоевателите и потисниците и единствените, от които би могло да потърси и да очаква помощ.

Сходствата в хайдушкия епос на балканските народи се дължат още и на общия им произход. Хайдушките песни на южните славяни са създадени на основата на по-старите юнашки песни. А според руския фолклорист П. Безсонов в основата на всички тях стои сръбският юнашки епос [Безсонов, П. 1855, с. 101–102].

Съществуващите сходства между хайдушките песни на отделните балкански народи пораждат въпроса за тяхната взаимовръзка, взаимно проникване и заимстване на теми, сюжети и герои. Според Цв. Романска–Вранска в редки случаи може да се говори за заимстване, а близостта им се дължи на историко-типологични сходства: *Те се явяват като резултат от еднакъв път на развитие на народите, отразени по еднакъв начин в народната поезия* [Романска–Вранска, Ц. 1976, с. 139]. Нашето мнение обаче е, че известно заимстване и взаимно проникване вероятно има. И за това свидетелстват представените в хайдушкия фолклор на отделните балкански народи общи сюжети, мотиви и герои с едни и същи имена: Марко, Момчил, Мирчо, Новак. Разпространението им сред балканските народи би могло да бъде извършено по няколко начина: чрез странстващи певци, търговци, пътешественици и номадски групи и чрез миграционните потоци, настъпили в резултат на османското нашествие. Безспорно е обаче, че макар и говорещи различни езици и имащи различна история, но по отношение на своята народна култура, част от която е и хайдушкият фолклор, през всичките векове на своето съществуване, балканските народи са били и остават близки.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Извори/Sources

Българско народно творчество. Т. 2. Хайдушки песни. София, 1961. [Balgarsko narodno tvorchestvo. T. 2. Haidushki pesni. Sofia, 1961].

Михайлов, П. 2018 – Панчо Михайлов. Български народни песни от Македония. София, 2018. [Pancho Mihajlov. Balgarski narodni pesni ot Makedonija. Sofia, 2018].

Каравелов, Л. 1861 – Любен Каравелов. Памятники народного быта болгар. Москва, 1861. [Karavelov, L. Pamyarniki narodnogo bita bolgar. Moskva, 1861].

Карађић, В. 1932 – Вук Карађић. Српске народне песме, III. Београд, 1932. [Karadzich, V. Srpske narodne pesme, III. Beograd, 1932].

Карађић, В. 1932 – Вук Карађић. Српске народне песме, VII, Београд, 1932. [Karadzich, V. Srpske narodne pesme, VII. Beograd, 1932].

Миладинови Д. и К. 2016 – Димитър и Константин Миладинови. Български народни песни, събрани от братя Миладинови. Фототипно издание. София, 2016. [Dimitar i Konstantin Miladinovi. Balgarski narodni pesni, sabrani ot bratja Miladinovi. Fototipno izdanie. Sofia, 2016].

Стоин, В. 1928 – Васил Стоин. Народни песни от Тимок до Вита. София, 1928. [Vasil Stoin. Narodni pesni ot Timok do Vita. Sofia, 1928].

Тахов, Н. 1895 – Наум Тахов. Сборник от македонски български народни песни. София, 1895. [Naum Tahov. Sbornik ot makedonski balgarski narodni pesni. Sofia, 1895].

Турски извори..., – Турски извори за ајдутството и арамяството во Македонија. Т. 1–5. Скопје, 1961–1980. [Turski izvori za aydutstvoto i aramistvoto vo Makedonija. T. 1–5. Skorije, 1961–1980].

Шапкарев, К. 1969 – Кузман Шапкарев. Сборник от български народни умотворения. Т. 1. Песни из политическия живот. София, 1969. [Kuzman Shapkarov. Sbornik ot balgarski narodni umotvorenija. T. 1. Pesni iz politicheskija zhivot. Sofia, 1969.]

Чолаков, В. 1872 – Васил Чолаков. Български народен сборник. Болград, 1872. [Vasil Cholakov. Balgarski naroden sbornik. Bolgrad, 1872].

Ђурић, В. 1955 – Војислав Ђурић. Српскохрватска народна епика, Сарајево, 1955. [Vojslav Dzhurich. Srpskohrvatska narodna epika. Sarajevo, 1955].

Цамбазовски, П. 1951–1958 – Панта Цамбазовски. Турски документи за македонската историја. Т. 1–5. Скопје, 1951–1958. [Panta Džambovski. Turski dokumenti za makedonskata istoria. T. 1–5. Skopje, 1951–58].

Шопова-Бојаниќ, Д. 1955 – Душанка Шопова – Бојаниќ. Македонија во XVI и XVII век. Документи од Цариградските архиви (1557–1645). Скопје, 1955. [Dushanka Shopova – Bojanik. Makedonija vo XVI i XVII vek. Dokumenti od Carigradskite arhlvi (1557–1645). Skopje, 1955].

Публикации / Publication

Гацак, В. 1967 – Виктор Гацак. Восточно-романскиј героическиј епос, истражување и текстџ, Москва, 1967. [Viktor Gacak. Vostochno-romanskiy geroicheskiy epos, issledovanie i tekstu, Moskva, 1967].

Георгиева, Ц. 1980 – Цв. Георгиева. Антиосманската съпротива на българите през XV–XVII век. – Исторически преглед, 1980, № 3. [Cvetana Georgieva. Antiosmanskata saprotiva na balgarite prez XV–XVII vek. – Istoricheski pregled, 1980, № 3].

Георгиева, Ц. 1993 – Цветана Георгиева. Светџт на българите през ранните столетия на османско-то владичество, началото на XV – краја на XVII век. София, 1993. [Cvetana Georgieva. Svetat na balgarite prez rannite stoletiya na osmanskoto vladichestvo, nachaloto na XV – kraiya na XVII vek. Sofia, 1993].

Грозданова, Е., Андреев, С. 1987 – Елена Грозданова, Стефан Андреев. Нови данни за хайдутство-то в българските земи през XVI век. – Военноисторически сборник, 1987, 5, 63–71. [Elena Grozdanova, Stefan Andreev. Novi Danni za hajdutstvoto v balgarskite zemi prez XVI vek. – Vav: Voennioistoricheski sbornik, 1987, 5, 63–71].

Десница, Б. 1950 – Бошко Десница. Историја котарских ускока, 1646–1684. Т. I. Београд, 1950. [Boshko Desnica. Istoriya kotarskih uskoka, 1646–1684, T. I. Beograd, 1950].

Десница, Б. 1991 – Бошко Десница. Стојан Јанковић и ускочка Далмација. Београд, 1991. [Boshko Desnica. Stoyan Yankovich i uskochka Dalmacija. Beograd, 1991].

Ибровац, М. 1959 – Миодраг Ибровац. Сродност српске и новогрчке народне поезије. Загреб, 1959. [Miodrag Ibrovac. Srodnost srpske i novogrchke narodne poezije. Zagreb, 1959].

Илчев, И. 2019 – Иван Илчев. Розата на Балканите. Т. 1. България до краја на XIX век. София, 2019. [Ivan Ilchev. Rozata na Balkanite. T. 1. Valgariya do kraja na XIX vek. Sofia, 2019].

Божилов, И., Мутафчиева, В., Косев, К., Пантев, А., Грњчаров, С. 1994 – Иван Божилов, Вера Мутафчиева, Константин Косев, Андрей Пантев, Стојчо Грњчаров. Историја на България през погледа на историците, София, 1994. [Ivan Bozhilov, Vera Mutafchieva, Konstantin Kosev, Andrey Pantev, Stojcho Grancharov. Istoriya na Balgariya prez pogleda na istoricite, Sofia, 1994].

Карађић, В. 1944 – Вук Карађић. Чојство и јунаштво. Београд, 1944. [Vuk Karadzich. Chuvstvo i yunashtvo. Beograd, 1944].

Кравцов, Н. 1951 – Николај Кравцов. Идејно содржание сербског епоса, Славјанскиј фолклор, Москва, 1951. [Nikolaj Kravcov. Idejnoe sodержanie serbskogo eposa. Slavyanskiy folklor, Moskva, 1951].

Манчев, К. 2006 – Крџство Манчев. Историја на балканските народи. Т.1. (1352–1878). София, 2006. [Krastyo Manchev. Istoriya na balkanskite narodi. T. 1. (1352–1878). Sofa, 2006].

Матић, С. 1931 – Светозар Матић. Творци народног епа. Хајдуци, Српски книж. Гласник, 1931, XXXIII. [Svetozar Matich. Tvorci narodnog epa. Hajduci. Srpski khizg. Glasnik, 1931, XXXIII].

Матковски, А. 1983 – Александър Матковски. Отпорот во Македонија I–IV, Скопје, 1983. [Aleksandar Matkovski. Otporot vo Makedonija I–IV. Skopje, 1983].

Матковски, А. 1964 – Александър Матковски. Хајдутите в Македонија през првата половина на XVII век. – Известия на Института по историја. София, 1964. [Aleksandar Matkovski. Hajdutite v Makedonija prez parvata polovina na XVII vek. – Izvestiya na Instituta po istoriya. Sofia, 1964].

Матковски, А. 1966 – Александър Матковски. Сведения за хајдути в Македонија през втората половина на XVII век. – Исторически преглед XXII, 3, 1966. [Aleksandar Matkovski. Svedeniya za hajduti v Makedonija prez vtorata polovina na XVII vek. – Istoricheski pregled, XXII, 3, 1966].

Начев, В. 1986 – Венцеслав Начев. Горски вървища. София, 1986. [Venceslav Nachev. Gorski varvishta. Sofia, 1986].

Новаковиќ, С. 1865–1868 – Стојан Новаковиќ. Алманах Вила. Београд 1865–1868, кн. 1, 2, 3, 5, 6. [Stoyan Novakovich. Almanah Vila. Beograd, 1865–1868. Kn.1, 2, 3, 5, 6].

Поповић, Д. 1930–1931– Душан Поповић. О хајдуцима. Београд. Т. I. 1930, Т. II, 1931. [Dushan Popovich. O hajducizma. Beograd. T. I. 1930, T. II. 1931].

Рашић, В. 1892 – Војислав Рашић. Клефте и Сулиоте, историјска расправа. Београд, 1892. [Vojslav Pashich. Klefte i suliote, istorijsna rasprava. Beograd, 1892].

Романска, Ц. 1976 – Цветана Романска–Вранска. Общи особености на българските и сръбските хајдушки песни. – Въпроси на българското народно творчество. Избрани студии и статии. София, 1976. [Cvetana Romanska-Vranska. Obshti osobenosti na balgarskite i srabskite hajdushki pesni. – Vaprosi na balgarskoto narodno tvorchestvo. Izbrani studii i statii. Sofia, 1976].

Романска–Вранска, Ц. 1976 – Цветана Романска–Вранска. Българските хајдушки народни песни в сравнение с песните със сходна тематика у останалите славянски и балкански народи. – Въпроси на българското народно творчество. София, 1976. [Cvetana Romanska-Vranska. Balgarskite hajdushki narodni pesni v sravnenie s pesnite sas shodna tematika u останалите slavyanski i balkanski narodi. - Vaprosi na balgarskoto narodno tvorchestvo. Izbrani studii i statii. Sofia, 1976].

Самарцић Р. 1952 – Радован Самарцић. Хајдучке борбе против Тураку XVI и XVII веку. Београд, 1952. [Radovan Samardzhich. Hajduchke borbe protiv Turaku XVI i XVII veku. Beograd, 1952].

Славейков, П. Р. 1890 – Петко Рачов Славейков. Бележки за някои стари войводи. – В: Сборник народни умотворения. Книга II. София, 1890. [Petko Rachov Slaveykov. Belejki za nyakoi stari voyvodi. – V: Sbornik narodni umotvoreniya. Kniga II. Sofia, 1890].

Списаревска, И., Грозданова, Е. 2004 – Иоанна Списаревска, Елена Грозданова. Да си земята отнемем. Съпротивителни изяви и движения на българите. – В: История на българите. Т. 2. Късно средновековие и Възраждане. София, 2004. [Ioanna Spisarevska, Elena Grozdanova. „Da si zemyata otnemem.” Saprotivitelni izyavi i dvizheniya na balgarite. – V: Istoriya na balgarite. T. 2. Kasno srednovekovie i Vazrazhdane. Sofia, 2004].

Стојановић, М. 1984 – Миодраг Стојановић. Хајдуци и клефти у народном песништву. Српска академиј наука и уметности, Балканолошки институт, Книга 18. Београд, 1984. [Miodrag Stoyanovich. Hajduci i klefti u narodnom pesnistvu. Srpska akademij nauka i umetnosti, Balkanoloski institute, Kniga 18. Beograd, 1984].

Томић, Ј. 1901 – Јован Томић. Цртице из историје сењских ускока, Нови Сад, 1901. [Jovan Tomich. Crtice iz istorije senskih uskoka. Novi Sad, 1901].

Цветкова, Б. 1971 – Бистра Цветкова. Хајдутството в българските земи през XV–XVII век. Т. 1. София, 1971. [Bistra Svetkova. Hajdutstvoto v balgarskite zemi prez XV–XVII vek. T. 1. Sofia, 1971].

Чепреганов, Т. 2008 – Тодор Чепреганов. Историја на македонскиот народ. Т. 1. Скопје, 2008. [Todor Chereganov. Istoriya na makedonskiot narod. T. 1. Skorje, 2008].

Шептунов, И. 1982 – Иван Шептунов. Хајдуцкое движение в фольклоре южных славян и болгарской литературе. Москва, 1982. [Ivan Sheptunov. Hajdusckoe dvizhenie v folklore yizhnyh slavyan I bolgarskoj literature. Moskva, 1982].

Шептунов, И. 1951 – Иван Шептунов. Болгарские хајдутские песни. – В: Славянский фольклор. Москва, 1951. [Ivan Sheptunov. Bolgarskie hajdurskie pesni. – V: Slavyanskij folklore. Moskva, 1951].

Alexici, G. 1906 – George Alexici. Geschichte der rumanischen Literatur. Laipzig, 1906.

Ansoble, F. 2006 – Frederick Ansoble. Albanians and Mountain Bandits, Princeton, 2006.

Αραβανσιος, Π. 1856 – Παναγιώτης Αραβανσιος. Χρονογραφία. Αθηνα, 1856. [Panaiotis Aravantinos. Hronografiya. Athina, 1856].

Dragic, M. 2007–2008 – Marko Dragic. Poetika i Povijest Hrvatske Usmene Knjizevnosti. Split, 2007–2008.

Horvat, Z. 2002 – Zorislav Horvat. Sačuvani nadgrobni spomenici nekih Senjana i osoba značajnih za Senj – u Senju i drugdje // Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu, sv. 29, br. 1., 2002.

Ionescu-Nișkov T. 1958 – Traian Ionescu-Nișkov. Haiducia si cântecele haiducești. Revista de folclor, 1958.

Καμπουρογλου, Δ. 1916 – Δημήτριος Καμπούρογλου. Арματολος кас κλεφτες (1453–1821), Αθηνα, 1916. [Dimitrios Kampouroglou. Armatolos kas kleftes (1453–1821), Athina, 1916].

Leković, Ž. 2007 – Žarko Leković. Bajo Pivljanin – prilozi za biografiju. Istorijski zapisi. 80. Istorijski institut Crne Gore. 2007.

Paun, O. 1964 – Octav Paun. Folclor literar romanesc, București, 1964.

Sathas, C. 1883 – Cōnstantinos Sathas. Documents ineditis relatifs a l'histoire de la Grece au moyen age, Monumenta historiae hellenicae IV. Paris, 1883.

Vakalopoulos, A. 1961 – Apostolos Vakalopoulos. NEA ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ 1204–1985, Athina, 1961. [Apostolos Vakalopoulos. Nea elliniki istoria 1204–1895, Athina, 1961].

Vasdravelis, J. 1951 – Jonh Vasdravelis. Αρματολος και κλεφτες. Θεσσαλονίκη, 1951. [Jonh Vasdravelis. Armatolos kas kleftes. Thessaloniki, 1951].

Vasić, M. 2005 – Milan Vasić. Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom. Источ-но Сараево, 2005.

Интернет базирани източници/ Internet based resources

Липчева-Пранджева, Л. 2010 – Любка Липчева-Пранджева. Маршрути на превода. За едно пътуване по Стара планина... през езици и идеологии (II). Специализиран портал LiterNet. 12.03.2010. №3 (124). < https://litenet.bg/publish4/lipcheva/marshruti_2.htm. > достъпен 10.05.2021. [Lyubka Lipcheva-Prandzheva. Marshruti na prevoda. Za edno patuvane po Stara planina... prez ezici i ideologii (II). Specializiran portal LiterNet. 12.03.2010. №3 (124). < https://litenet.bg/publish4/lipcheva/marshruti_2.htm. > available 10.05.2021].

Съкращения / List of Abbreviations

БНТ – Българско народно творчество, Т. 2. Хайдушки песни. София, 1961.